

Наталія НЕЧАЄВА-ЮРІЙЧУК

ФОРМУВАННЯ НОВИХ КОНЦЕПТІВ БЕЗПЕКИ ПІД ВПЛИВОМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РЕЦЕПЦІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Світоглядні зміни, що їх спричинила Перша світова війна у європейському суспільстві, стали фундаментом нової безпекової парадигми, виробленої під час Версальсько-Вашигтонської конференції. Версальсько-Вашигтонська система політично закріпила контрверсійність національних інтересів та рішень у підписаних мирних договорах, деклараціях, заявах. А створення Ліги Націй стало першою спробою «урівноваження» цих інтересів на міжнародній арені, що, de facto, зазнала поразки. Водночас саме формат Ліги Націй сприяв розвитку актуальних як для міжвоєнного періоду, так і для сьогодення безпекових ініціатив, серед яких – Мала Антанта, Інтермаріум (або Міжмор'я), пакт Бірана-Келлога тощо. Окремі з них отримали «нове дихання» в умовах російсько-української війни: ідея Балто-Чорноморського Союзу ґрунтується на історичному досвіді Інтермаріуму, так само, як і запропонована українським дослідником Євгеном Магдою концепція «нового Прометеїзму» для Польщі та України. В умовах російсько-української війни і фактично глобальної агресії російського авторитаризму проти демократії вивчення уроків Великої війни є необхідною умовою для вироблення ефективного захисту світового співтовариства від «хвиль» анархічного авторитаризму.

Ключові слова: *Перша світова війна, Версальсько-Вашигтонська система міжнародних відносин, Ліга Націй, Мала Антанта.*

Історичні паралелі – справа невдячна, однак складно уявити собі аналіз минулого без звернення до сучасності. Російсько-українська війна спонукає дослідників історії вкотре звернутися до уроків минулого – вивчених і невивчених, із прагненням знайти відповіді на актуальні питання сьогодення. У 2014 році світ відзначав сторіччя від початку Першої світової війни. Того ж року російська сторона розпочала війну проти України. Це стало для автора цих рядків виявом історичного символізму, чого, найімовірніше, й прагнув досягти наш противник. Страх повтору найбільших трагедій минулого століття – світових війн, був активно використаний російською пропагандистською машиною задля впливу на суспільне сприйняття подій сучасності в їхньому взаємозв'язку з історичним

минулим. Закономірною у цьому ланцюжку подій стала наступна анексія Автономної Республіки Крим. Це дозволило (і навіть спонукало!) до порівняння ситуації в Україні з подіями 1938 року, аніжшом Австрії насамперед. Історики, і серед них одним із перших російський професор Андрій Зубов, звернули увагу на фактичну ретроспекцію нацистської політики нинішнім путінським режимом. У переддень так званого референдуму у АР Крим А.Зубов чітко визначив негативні наслідки путінської політики насамперед для Росії, наслідком чого стало його наступне звільнення з роботи¹.

З історичного погляду сучасна політика путінізму не є винятковою чи особливою. У ній знаходимо відгомін історичного досвіду двох світових війн та політичних практик імперських і фашистських режимів першої половини ХХ сторіччя. Бурхливий розвиток пропаганди, пошук внутрішніх та зовнішніх ворогів, перекладання відповідальності за розв'язання війни на противну сторону є характерними рисами російської політики початку III тисячоліття, як і російського, німецького, британського, французького імперіалізму у переддень та на початку Великої війни².

Світова війна 1914–1918 років змінила геополітичну кон'юнктуру, підходи та концепти розуміння сутності безпеки у національному та глобальному вимірах. Однак зміни на геополітичній мапі, не кажучи вже про зміни технологій та інструментів впливу на суспільні настрої, не змінили сутності російського імперіалізму за понад сто років після падіння Російської імперії у 1917 році. Більше того, наступне століття стало часом «вивчення уроків історії» всіма політичними акторами, однак у різних парадигмах, у т.ч., й безпекових. З огляду на це звернення до періоду Першої світової війни, її впливу на формування нових концептів безпеки є необхідною складовою сучасних історико-політичних пошуків та досліджень.

Велика війна тривала понад чотири роки – від 28 липня 1914 року до 11 листопада 1918 року. Ця війна стала фактичним рубежем ХІХ та ХХ століть, адже саме її завершення ознаменувало початок нової доби в історії людства. Падіння імперій – Австро-Угорської,

¹ В Москві со скандалом уволіли професора, котрий осудил анексію Крима. URL: <https://world.segodnya.ua/amp-world/v-moskve-so-skandalom-uvolili-professora-kotoryu-osudil-anneksiyu-kruma-504962.html> (дата звернення: 15.01.2024).

² Нечаєва-Юрійчук Н.В. Використання політичних стереотипів у пропаганді: від Першої світової війни до сучасних подій в Україні. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2016. Вип.3-44. С.179-192; Нечаєва-Юрійчук Н. Вияви символізму в політичній пропаганді: від Великої війни до Другої світової війни. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. 2019. Вип. 23. <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16797/1/Nechayeva-Yuriyчук.pdf> (дата звернення: 15.01.2024).

Німецької, Османської та Російської, ознаменувало появу на їхніх руїнах національних Австрії, Німеччини, Туреччини й багатонаціонального Радянського Союзу, який увійшов в історію як держава нового, соціалістичного типу, але фактично став спадкоємцем російського імперіалізму у новому для початку минулого сторіччя форматі. Політичні процеси міжвоєнної доби засвідчили глибинний злам у суспільній свідомості. Незворотні зміни у світосприйнятті, спричинені великою травмою Великої війни, відчували на собі всі, про що у своїх творах написали визначні письменники того часу – Е.М. Ремарк, Дж. Олдінгтон, Е. Гемінгвей, Р.М. дю Гар. Їх творча спадщина є важливим історичним джерелом, адже відкриваючи перед своїми читачами сторінки нещодавнього минулого, їм вдалося відтворити цілісну мозаїку наслідків війни для світу, центральним елементом якої стало «втрачене покоління». Його представники, за словами відомого австрійського письменника С.Цвейга, були сповнені величезної довіри до миру. «Все йшло вперед... І від того у світ прийшла чарівна безтурботність, адже що могло перервати цей підйом, зупинити злет?»³. Цей «злет» зупинила Перша світова війна, визначивши нові орієнтири та сформувавши нові парадигми суспільно-політичного світогляду, які виявилися визначальними не лише для Європи, але й для усього світу.

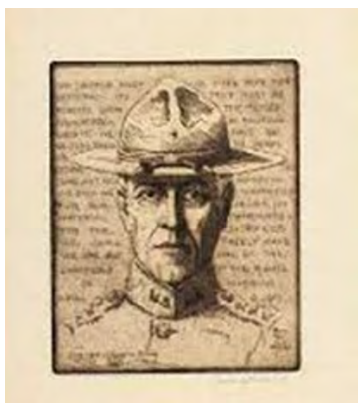
Світоглядні зміни, зумовлені війною, проявилися в появі нових політичних режимів, насамперед, тоталітаризму, у спробах створення нових союзів, зокрема, Сполучених Штатів Європи чи навіть Європейського Союзу у рамках Ліги Націй, нових концепцій безпеки, у т.ч., колективної, яка мала б стати основою більш стабільного світопорядку. Офіційне припинення воєнних дій 11 листопада 1918 року в результаті підписання Комп'єнського перемир'я між Антантою та Німеччиною, на жаль, так і не призвело до тривалого миру, попри спроби сформувати нову систему міжнародної безпеки, щоб його гарантувала.

Домінантність силового підходу до розуміння безпеки кожним із політичних акторів того часу засвідчив і самий початок війни, і її перебіг, й післявоєнні тенденції суспільно-політичного розвитку. Своїм активним державним мілітаризмом у переддень війни європейські монархії фактично поставили себе у безпекову дилему – системне посилення військової потужності як відповідь на подібні кроки протилежної сторони⁴. Власне, саме Перша світова війна стала поштовхом для формування спіральної моделі безпеки, або ж, як

³ Цвейг С. Статті. Ессе. Вчорашній мир. Воспоминання європейця / пер. с нем. М.: Радуга, 1987. С. 283.

⁴ Jervis Robert. Cooperation Under the Security Dilemma. *World Politics*. Vol. 30. № 2. (Jan. 1978). URL: <https://www.jstor.org/stable/2009958?read-now=1&seq=1> (date of access: 22.01.2024).

було зазначено вище, – концепції безпекової дилеми, яку сформулював уже після завершення Другої світової війни німецький науковець Джон Герц. За ним, політичний реалізм дає відповідь на питання «що маємо» («what is?»), а політичний ідеалізм – на питання «що повинно бути?» («what ought to be?»)⁵. У переддень Великої війни, як і після її завершення, відповідь на ці питання у всіх політичних акторів була подібною: кожен майбутній учасник війни був переконаний у необхідності ревізії існуючого світопорядку на власну користь. Що і стало однією з причин й одним із неподоланих наслідків Першої світової війни, про що свідчать наступні спроби переоблаштування світу та формування нових безпекових парадигм, у яких ми досить часто перебуваємо й донині. Науковець наголошував, що ідеалізм «у перемозі помирає»⁶, що, на нашу думку, певною мірою відобразилося у процесі формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, який розпочався з проголошенням президентом США В.Вільсоном перед Конгресом США 8 січня 1918 року відомих «14 пунктів» – програми урегулювання міжнародних відносин після завершення війни.

Іл. Гравюра Б. Уолла «Вудро Вільсон»

Мирна програма Вільсона, на основі якої і було укладено Комп'єнське перемир'я, стала, на нашу думку, матеріалізованим виявом дуалізму політичних підходів та практик доби Великої війни. Бачення В.Вільсоном «безпечного світу», на нашу думку, ґрунтувалося на поєднанні ідеалістичного уявлення про те, як він

⁵ Hertz H. John. Idealist Internationalism and the Security Dilemma. *World Politics*. Vol. 2. No2 (Jan., 1950). P.158. URL: <https://www.jstor.org/stable/2009187?read-now=1&seq=1> (date of access: 23.01.2024).

⁶ Там само.

повинен бути облаштований, з одного боку, та реалістичній оцінці ризиків і загроз збереження чи то змін існуючого status quo, з іншого. Й, звісно, посилення могутності США на світовій арені.

«Чотирнадцять пунктів» обґрунтували геополітичну імплементацію концепції національного самовираження, сформуvalи ідею колективної безпеки та її наступне сприйняття як своєрідної панацеї⁷ (чи не про це свідчать реалії російсько-української війни?); фактично вони вплели ідеалізм як органічну складову realpolitik на початку минулого століття й стали основою ліберальної парадигми міжнародної безпеки. У першому пункті програми В.Вільсона йшлося про необхідність відкритої дипломатії без таємних перемовин, що після укладеного перед цим сепаратного Брест-Литовського миру, на нашу думку, було абсолютно логічним нагадуванням воюючим державам про необхідність вироблення й дотримання певних правил політичної взаємодії в умовах війни. Винесення даної позиції на перше місце має надзвичайно важливе значення з огляду на історичний досвід минулого й нинішнього сторіч. Вільсонівська ідея побудови світу «без воєн» ідеалістична по самій своїй суті. Більше того, цей ідеалізм, фактично недосяжний для практичної реалізації, простежується у наступних пунктах його програми: п.1: відкриті мирні перемовини, без таємних договорів; п. 4: справедливий гарантії зменшення озброєння кожної нації до мінімуму відповідно до доцільності внутрішньої безпеки; п. 5: безпристрасне вирішення усіх колоніальних суперечок при дотриманні принципу рівнозначності інтересів населення, які повинні мати однакову вагу у порівнянні із справедливими вимогами того уряду, права якого також мають бути визначені; п. 14: створення міжнародної організації, що гарантувала б політичну незалежність та територіальну цілісність і великих, і малих держав⁸. І хоча вільсонівський ідеалізм було неможливо реалізувати у дану історичну добу⁹, він став предтечею й центральним елементом ліберальної парадигми міжнародних відносин, що сформувалася у другій половині минулого століття; й, відповідно, частиною сучасних безпекових практик.

⁷ Fisanov V., Nechaieva-Yuriiichuk N., Hissa-Ivanovych O. Woodrow Wilson's "Fourteen Points": Between the Diplomacy and Propaganda (Origins of the Liberal Paradigm). *CODRUL COSMINULUI*. Vol.28. 2022. P. 146-147. URL: https://codrulcosminului.usv.ro/wp-content/uploads/2022/11/Article.7.Vol_28.pdf (date of access: 22.01.2024).

⁸ The Fourteen Points. Woodrow Wilson and the U.S. Rejection of the Treaty of Versailles. URL: <https://www.theworldwar.org/learn/peace/fourteen-points> (date of access: 22.01.2024).

⁹ Oltean A. The creation of the League of Nations. *The European Space: Borders and Issues (In honorem Professor Ioan Horga)*. Oradea: Oradea Univ. Press. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56861-1> (date of access: 22.01.2024).

THE TEXT OF THE FOURTEEN POINTS

PRESIDENT WILSON'S Fourteen Points, as set forth in an address made before the joint session of Congress, on January 8, 1918.

- 1** Open covenants of peace openly arrived at, after which there shall be no private international understandings of any kind, but diplomacy shall proceed always frankly and in the public view.
- 2** Absolute freedom of navigation upon the seas outside territorial waters alike in peace and in war, except as the seas may be closed in whole or in part by international action or the enforcement of international covenants.
- 3** The removal, so far as possible, of all economic barriers and the establishment of an equality of trade conditions among all the nations consenting to the peace and associating themselves for its maintenance.
- 4** Adequate guarantees given and taken that national armaments will be reduced to the lowest point consistent with domestic safety.
- 5** A free, open-minded and absolutely impartial adjustment of all colonial claims based upon a strict observance of the principle that in determining all such questions of sovereignty the interests of the populations concerned must have equal weight with the equitable claims of the government whose title is to be determined.
- 6** The evacuation of all Russian territory, and such a settlement of all questions affecting Russia as will secure the best and freest cooperation of the other nations of the world in obtaining for her an unhampered and unembarrassed opportunity for the independent determination of her own political development and national policy, and assure her of a sincere welcome into the society of free nations under institutions of her own choosing; and, more than a welcome, assistance also of every kind that she may need and may herself desire. The treatment accorded Russia by her sister nations in the months to come will be the acid test of their goodwill, of their comprehension of her needs as distinguished from their own interests, and of their intelligent and unselfish sympathy.
- 7** Belgium, the whole world will agree must be evacuated and restored, without any attempt to limit the sovereignty which she enjoys in common with all other free nations. No other single act will serve as this will serve to restore confidence among the nations in the laws which they have themselves set and determined for the government of their relations with one another. Without this healing act the whole structure and validity of international law is forever impaired.
- 8** All French territory should be freed and the invaded portions restored; and the wrong done to France by Prussia in 1871 in the matter of Alsace-Lorraine, which has unsettled the peace of the world for nearly fifty years, should be righted, in order that peace may once more be made secure in the interest of all.
- 9** A readjustment of the frontiers of Italy should be effected along clearly recognizable lines of nationality.
- 10** The peoples of Austria-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured, should be accorded the freest opportunity of autonomous development.
- 11** Rumania, Serbia and Montenegro should be evacuated; occupied territories restored; Serbia accorded free and secure access to the sea; and the relations of the several Balkan States to one another determined by friendly counsel along historically established lines of allegiance and nationality; and international guarantees of the political and economic independence and territorial integrity of the several Balkan States should be entered upon.
- 12** The Turkish portions of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development, and the Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees.
- 13** An independent Polish State should be erected which should include the territories inhabited by indisputably Polish populations, which should be assured a free and secure access to the sea, and whose political and economic independence and territorial integrity should be guaranteed by international covenant.
- 14** A general association of nations must be formed under specific covenants for the purpose of affording mutual guarantees of political independence and territorial integrity to great and small States alike.

Лл. «14 пунктів» президента США Вудро Вільсона

Інші пункти програми американського президента включали в себе економічну складову (п. 2: вільне судноплавство та торгівля на морях і під час миру, і під час війни; п. 3: рівні торгівельні можливості для всіх націй), а також відображали національні інтереси США у Європі в цей час. Проголошення принципу самовизначення націй поруч з чітко артикульованим прагненням збереження імперій в оновленому форматі (як от, суверенітет турецьких частин Османської імперії із об'явними гарантіями автономного існування інших національностей) стало викликом для можливого геополітичного балансу. Викликом, який так і не вдалося подолати після завершення Великої війни, не зважаючи на те, що фактичний розпад імперій значно полегшив дане завдання для

провідних політичних акторів. Поява нових незалежних національних держав Центрально-Східної Європи була у першу чергу обумовлена: 1) розпадом імперій; 2) потужними національно-визвольними рухами на їхніх теренах; 3) національними інтересами великих держав у регіоні. З огляду на вищевідзначене, логічним стало гарантування незалежності Польщі й поділ України поміж державами регіону.

Попередньо підсумовуючи ідеалістичні та реалістичні риси мирної програми США та її вплив на стан міжнародної безпеки після завершення Великої війни, можна констатувати наступне. Запропонована Вільсоном логіка політики відкритих дверей, насправді, забезпечувала першість і міць Америки. Ліга Націй, зі свого боку, мала покласти край суперництву імперій. Більше того, американські політики, насамперед демократи на чолі з президентом Вільсоном, були переконані, що їх країна знаходиться лише за крок від непересічного світового впливу, який до того ж може бути досягнутий із застосуванням м'якої сили – економіки та ідеології. Причому, як слушно зауважив сучасний американський історик, головним джерелом вільсонівського «прогресивного інтернаціоналізму... є сам націоналізм»¹⁰.

Як відзначає сучасний дослідник наслідків світової війни для США та інших держав Адам Туз, бачення і відчуття провідної ролі Америки було підкріплено значною міццю: насамперед військово-морською, оскільки на Вашингтонській морській конференції (1922) США отримала рівний статус з Великою Британією як дійсно морська світова держава, присутня у відкритих водах. У цьому світовому балансі були враховані також (але як регіональні держави) лише три інші – Японія, Франція та Італія. Здавалось, що це остаточний вердикт у сфері безпеки після війни, тому що встановився всеосяжний світовий порядок, при якому «стратегічні сили розподіляються суворіше, ніж сьогодні ядерні озброєння»¹¹. Цікаво, що американці навіть не стали будувати усіх дозволених за квотою військових кораблів, адже усі зрозуміли що Америка спроможна це зробити...

Як би там не було, Версальсько-Вашингтонська система додатково політично закріпила контроверсійність національних інтересів та

¹⁰ Eisenach Eldon J. The Lost Promise of Progressivism. Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 1994. P. 225.

¹¹ Туз А. Всемирный потоп. Великая война и переустройство мирового порядка, 1916–1931. М.: Изд-во Института Гайдара, 2019. С. 31-32.

рішень у підписаних мирних договорах (Нейїському, Тріанонському, Севрському тощо), а також в інших деклараціях і заявах.

Дійсно, інституційною реалізацією політичного ідеалізму В. Вільсона стало створення Ліги Націй як першої міжнародної безпекової організації під час Паризької мирної конференції. Ухвалений Статут¹² організації визначав основні цілі та принципи її діяльності, структуру, механізм прийняття рішень. Основними органами організації стали Асамблея – збори представників країн-членів, та Рада, що складалася з чотирьох постійних членів (Великої Британії, Франції, Італії, Японії) та чотирьох тимчасових членів, що змінювалися щорічно. Ідеї щодо вирішення міждержавних суперечок та спорів, включаючи інститут третейських суддів, міжнародний суд, стали декларацією про наміри, реалізувати яку так і не вдалося у міжвоєнний період у повному обсязі. Цим завдячуємо і непримиренності національних інтересів урядів різних держав – учасниць Ліги Націй, і одностороньому як формату прийняття рішень, і, звісно, позиції США, чий сенат відмовився від участі Америки у діяльності організації. Статус «спостерігача», який США залишили за собою, разом із наступною політикою ізоляціонізму, відіграв свою роль у своєрідній політичній паузі з формування міжнародної мережі забезпечення миру, що завершилася з завершенням Другої світової війни. Попри відсутність своєчасної підтримки вільсонівських ідей миру на національному рівні, його «ідеалістична концепція миру» знайшла свій розвиток уже в роки та після завершення Другої світової війни. На думку американського дослідника Волтера Рассела Міда, американські лідери того часу заклали фундамент «вільсонівського світового порядку» у запроваджених принципах Загальної декларації прав людини та через створення таких інститутів, як Організація Об'єднаних націй, Міжнародний суд та Всесвітня торгова організація¹³.

Ліга Націй стала втіленням ідеї колективної безпеки, яку обстоював Вудро Вільсон. Запропонований ним формат інституційного забезпечення реалізації даної ідеї став важливим кроком на шляху до формування сучасних міжнародних відносин, де лібералізм є фундаментом наднаціональної складової. Тодішня Європа виконала поставлене перед нею завдання – формування

¹² Статут Ліги Націй (Устав Лиги Наций). URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_na_cij/2-1-0-1227 (дата звернення: 23.01.2024).

¹³ Мид У.Р. Конец вильсоновской эры. Почему провалился либеральный институционализм? URL: <https://globalaffairs.ru/articles/konecz-vilsonovskoj-ery/> (дата звернення: 20.01.2024).

нової архітектури безпеки, в якій кожен політичний актор мав можливість впливу на процес прийняття наднаціональних рішень. Очевидно, що принцип одноголосності виявився неефективним інструментом запобігання конфліктам та війнам, однак став лакмусом здатності національних гравців до командної – колективної, гри задля гарантування міжнародної безпеки.

Власне, саме поняття «система колективної безпеки» увійшло в обіг після Першої світової війни¹⁴. Сьогодні ми розглядаємо її як «юридично оформлений союз та такий стан міжнародних відносин, за якого спільні зусилля держав виключають порушення загального миру в світовому чи регіональному масштабі»¹⁵. Ліга Націй стала першим міжнародним альянсом держав, які згодилися на спільнодію задля збереження миру. Її унікальність Першої світової війни, на нашу думку, полягає в появі нового безпекового бачення, що об'єднало різні держави в одну міжнародну структуру – Лігу Націй. Окрім того, попри протиборство двох воєнно-політичних альянсів під час війни, поява нових держав в її результаті сприяла формуванню нових горизонтальних зв'язків між європейськими державами. Даний процес виявився тривалим у часі й триває і донині. Однак досвід активної взаємодії як у межах Ліги Націй, так і у форматах дво- та багатосторонніх дипломатичних відносин, результатом чого стало і формування нових альянсів, і розв'язання Другої світової війни, став безпрецедентним у творенні системи колективної безпеки та сучасної архітектури світопорядку.

Діяльність Ліги Націй досить часто критикована дослідниками за нездатність попередити воєнні конфлікти та забезпечити світ від розв'язання Другої світової війни. Але, на думку автора, саме формат Ліги Націй і ця перша спроба міжнародної горизонтальної взаємодії (лише частково успішна) дала поштовх для розвитку актуальних як для міжвоєнного, так і для сучасного періоду безпекових ініціатив. Мала Антанта як регіональний безпековий альянс є символічним проявом такої взаємодії. Створений задля реалізації комплексу цілей, насамперед збереження «версальського статус-кво», а також організації боротьби проти революційного руху, спрямованого на підтримку радянської влади, він об'єднав

¹⁴ Чічков Р. Поняття та принципи колективної безпеки. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2015_2/68.pdf (дата звернення: 20.01.2024).

¹⁵ Цевельов О.С. Колективна система безпеки: сучасні підходи та проблеми. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31(70). №6. С. 99. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/6_2020/18.pdf (дата звернення: 22.01.2024).

Угорщину, Чехо-Словаччину та Югославію у 1920 р. Кожна із названих держав мала свої національні інтереси, однак їх об'єднувала політична доцільність: одним із об'єднуючих факторів стало негативне ставлення лідерів усіх трьох держав до Радянської держави, що, однак, не завадило кожній із них здійснювати власну політику щодо останньої. Разом із Лігою Націй Мала Антанта зазнала політичного краху 29–30 вересня 1938 року¹⁶. І хоча Ліга Націй продовжила своє формальне існування до 1946 р., її політична смерть відбулася, на думку авторки, у цей самий час.

Серед інших безпекових концепцій на особливу увагу заслугове геополітичний проєкт Інтермаріум (Міжмор'я), що виник на початку минулого століття. Відновлення незалежності Польщі та поява нових держав після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій у Центрально-Східній Європі поставили першим у геополітичному порядку денному питання гарантування їхньої безпеки, як і безпеки всіх держав європейського континенту. Революційні події в Росії у 1917 році з наступною громадянською війною та фактичним відновленням російської влади (у радянському форматі) на колишніх землях імперії надзвичайно загострили ситуацію. Як зазначив у своїх спогадах прем'єр-міністр Великобританії В. Черчилль, після завершення Великої війни «в Росії розпочалася сувора, безкінечна зима нелюдських доктрин та надлюдської жорстокості, а тим часом Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва і, головним чином, Польща, могли упродовж 1919 р. організуватися у цивілізовані держави і створити сильні патріотично налаштовані армії»¹⁷. І продовжив, відзначаючи позитивні результати Паризької мирної конференції для Європи: «До кінця 1920 року був утворений «санітарний кордон» з живих національних організацій, сильних і здорових, який охороняє Європу від більшовицької зарази...»¹⁸. Оптимістичний погляд Черчилля на ситуацію на східному кордоні з новою Росією не підтвердився у наступні десятиліття. Однак новоутворені держави, усвідомлюючи загрозу зі Сходу та неможливість самостійного протистояння потенційній агресії, поклали свої надії на те, що ми сьогодні називаємо «система колективної безпеки». І саме Польща запропонувала концепцію колективної безпеки у регіоні, яка пройшла випробування часом й

¹⁶ Див.: Прохорова В.Г. Мала Антанта в європейській політиці. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/25368/1/16-19.pdf> (дата звернення: 22.01.2024).

¹⁷ Черчилль В. Мировой кризис. URL: https://royallib.com/read/cherchill_winston/mirovoy_krizis.html#1152314 (дата звернення: 24.01.2024).

¹⁸ Там само.

актуалізувалася вже на початку ХХІ століття, в умовах російсько-української війни. Мова йде про Інтермаріум, або Міжмор'я.

Перший маршал відновленої Польщі, її глава Юзеф Пілсудський чітко усвідомлював загрозу з боку Росії для незалежності держави (що не є дивним, враховуючи історичний досвід трьох поділів Речі Посполитої). Серед можливих союзників у боротьбі проти Росії він розглядав Україну, адже Українська революція 1917 року дала надію на формування незалежної Української Народної Республіки (УНР). У своєму інтерв'ю газеті *Kurier Poranny* після перемоги над більшовиками у Варшавській битві 1920 року Ю.Пілсудський наголосив: «Не варто мати ілюзій: навіть якщо ми підпишемо мир, ми завжди залишимося цілком для атак з боку Росії»¹⁹. Подібно оцінював перспективи взаємодії УНР з Росією й С. Петлюра, голова Директорії, Головний Отаман військ і флоту УНР²⁰. Тож Варшавський договір 1920 року між Українською Народною Республікою та II Річчю Посполитою хоч і викликав великі й гострі дискусії, які тривають і донині²¹, однак закріпив спільне бачення загрози незалежності двох держав з боку Росії. Варто відзначити, що попри невизнання незалежності України жодною європейською державою того часу Ю.Пілсудський розглядав УНР як самостійного учасника нової федерації, покликаної дати відсіч агресору²².

Ю.Пілсудський у своєму конструюванні безпекової концепції Міжмор'я орієнтувався на ідеї федералізму з народами Центрально-Східної Європи у руслі політики монархії Ягеллонів²³. Нова федерація Ю.Пілсудського повинна була включати польську, українську, литовську та єврейську націю й об'єднати Польщу,

¹⁹ Цит. за: Чупрій Л.В. Відродження концепту «Міжмор'я» в контексті подолання російської експансії. *Політичне життя*. 2017. № 1-2. С. 120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2017_1-2_21 (дата звернення: 25.01.2024).

²⁰ «Між Петлюрою і Пілсудським одразу виникла хімія». Богдан Гудь про українсько-польський союз проти Москви. *Локальна історія*. 2023. 25 травня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/mizh-petliuroiu-i-pilsudskim-odrazu-vinikla-khimiia-bogdan-gud-pro-ukrayinsko-polskii-soiuz-proti-moskvi/> (дата звернення: 25.01.2024).

²¹ Голубко В. Варшавський договір 1920 р. між УНР та Польщею у відзеркаленні польської преси Львова. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019-2021. Спецвипуск. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/70-93Holubko-RM.pdf> (дата звернення: 25.01.2024).

²² «Між Петлюрою і Пілсудським одразу виникла хімія». Богдан Гудь про українсько-польський союз проти Москви. *Локальна історія*. 2023. 25 травня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/mizh-petliuroiu-i-pilsudskim-odrazu-vinikla-khimiia-bogdan-gud-pro-ukrayinsko-polskii-soiuz-proti-moskvi/> (дата звернення: 25.01.2024).

²³ Надобко О. Становлення та розвиток концепції Інтермаріуму в геополітичних ідеях Польщі та України XIX-XX століття. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 170. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/30/28.pdf> (дата звернення: 24.01.2024).

Білорусь, Україну та Литву²⁴. Оскільки даний проєкт ґрунтувався на історичних практиках доби Середньовіччя, це не надихнуло ані українців, ні литовців, ні білорусів, які мали б увійти до нової федерації, через страх опинитися в статусі підлеглих, а не рівноправних націй. Та й у самій Польщі того часу досить сильними були ідеї Р.Дмовського, автора концепції відродження Польської держави (концепції інкорпорації²⁵), основною загрозою для якої він вважав Німеччину, а основним інструментом збереження – асиміляцію новоприєднаних територій²⁶.

Концептуальність безпекового бачення Ю. Пілсудського та його прихильників чітко простежується у другому плані Верховного головнокомандувача збройних сил Польщі. Після завершення Першої світової війни він виступив з проєктом конфедерації держав, до якої повинні були увійти незалежні Польща, Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія, Молдова, Угорщина, Румунія, Югославія, Чехо-Словаччина, а також, можливо, Фінляндія. Географічно конфедерація повинна була охоплювати території від Чорного й Адриатичного до Балтійського моря, що й пояснює саму назву концепту²⁷. «Східна політика» Ю. Пілсудського, уособлена у концепції Міжмор'я, передбачала вирішення «двоєдиного питання: ослаблення Росії, що загрожувала незалежності Польщі, і залучення до реалізації цієї мети народів, які разом з польським відчували загрозу з боку російського імперіалізму»²⁸. У цій боротьбі проти нової, радянської, Росії Польщі відводилася роль осердя (Прометей). Прометейзм Пілсудського був спрямований на те, щоби «розпороти Росію за національними швами»²⁹ (чи не те, до чого ми прагнемо сьогодні?). А його плани сягали за межі центрально-східноєвропейського регіону: адже ця федерація повинна була б опиратися на три кавказькі республіки – Азербайджан, Вірменію та

²⁴ Там само. С.171.

²⁵ Комар В. Концепція прометейзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С.76.

²⁶ Заневич М. У полоні старих концепцій: що впливає на українську політику Польщі. *Європейська правда*. 2017. 19 жовтня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/19/7072409/> (дата звернення: 25.01.2024).

²⁷ Возняк Т. Парадокси польської геополітики. *Бібліотека І*. URL: https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/Geopolitychni%20konteksty%20vijny%20v%20ukrajini/Poland_geopolit.htm (дата звернення: 25.01.2024).

²⁸ Комар В. Концепція прометейзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С.74.

²⁹ Цит. за: Заневич М. У полоні старих концепцій: що впливає на українську політику Польщі. *Європейська правда*. 2017. 19 жовтня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/19/7072409/> (дата звернення: 25.01.2024).

Грузію³⁰. Варто відзначити, що упродовж наступних десятиліть Польща намагалася також системно реалізовувати кавказький вектор зовнішньої політики.

Концепція прометеїзму включала в себе залучення до боротьби проти Росії широкого кола народів, що їх колонізувала Росія, відзначаючи при цьому ключову роль України у цій борні. «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, представляють собою потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил, є Україна...», – наголошував свого часу В.Бончковський, один із керівників прометеївського руху, редактор і публіцист³¹.

Реалії міжвоєнного періоду не дозволили Ю.Піلسудському втілити свою концепцію у життя, однак його ідеї знайшли продовження у розробках міністра закордонних справ Польщі Юзефа Бека. Наприкінці 1930-х років він запропонував скоротити Міжмор'я до вже названого союзу трьох держав – Польщі, Румунії та Угорщини як так званої «Третьої Європи»³². Зникнення з геополітичної мапи незалежних Білорусі, Молдови та України, на нашу думку, стало одним із поштовхів до скорочення ним географії Міжмор'я до союзу Польщі, Румунії та Угорщини. Підписання у 1932 році радянсько-польського договору про ненапад дозволило вести мову про так звану концепцію «рівної відстані», ініційованою Ю.Бекем. Подальший розвиток подій довів її нереалістичність: збереження балансу між Німеччиною та СРСР було неможливим в умовах відвертого геополітичного протистояння 1930-х років.

Варто звернути увагу на той факт, що ідея Балто-Чорноморського альянсу розроблялася й тогочасними українськими політиками та науковцями. Серед них – президент УНР, історик М.Грушевський (праця «Орієнтація Чорноморська»), громадський діяч, письменник, публіцист Ю.Липа (праці «Призначення України», «Чорноморська доктрина» та ін.)³³, однак в силу об'єктивних політичних факторів не було здійснено спроб їхнього втілення у *realpolitik*.

³⁰ Чупрій Л.В. Відродження концепту «Міжмор'я» в контексті подолання російської експансії. *Політичне життя*. 2017. № 1-2. С. 120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2017_1-2_21 (дата звернення: 25.01.2024).

³¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 128.

³² Чупрій Л.В. Відродження концепту «Міжмор'я» в контексті подолання російської експансії. *Політичне життя*. 2017. № 1-2. С. 121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2017_1-2_21 (дата звернення: 25.01.2024).

³³ Див.: Надобко О. Становлення та розвиток концепції Інтермаріуму в геополітичних ідеях Польщі та України XIX-XX століття. *Регіональні студії*. 2022. №30. С.171-172. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/30/28.pdf> (дата звернення: 25.01.2024).

Система колективної безпеки, формування якої розпочалося після Першої світової війни, характеризується наступними ознаками: 1) закріплення загальновизнаних норм та принципів міжнародного права щодо заборони застосування чи погрози силою, недоторканості кордонів тощо; 2) закріплення зобов'язання держав щодо мирного врегулювання спорів; 3) наявність механізмів колективної реалізації санкцій щодо порушників загальноприйнятих принципів міждержавної взаємодії³⁴.

Окрім участі у Ліги Націй, держави світу у 1928 р. підписали, а у 1929 році у переважній більшості ратифікували пакт Бріана-Келлога. Підписання даної міжнародної угоди стало спробою закріплення ідеалістичного підходу у міжнародних відносинах у правовій площині. Вільсонівський ідеалізм знайшов свій вияв не лише в інституційному оформленні першої міжнародної безпекової організації, але й у міжнародному праві. Підписаний 78 державами³⁵ він засвідчив колективне засудження «застосування війни як засобу урегулювання міжнародних спорів» та колективну відмову підписантів від війни як «зброя національної політики»³⁶. Стаття II Пакту зокрема підтвердила прагнення держав-підписантів вирішувати всі спори чи конфлікти, «які можуть виникнути між ними, хоч би якого характеру чи походження вони були», винятково «мирними засобами»³⁷.

Міжвоєнний період став першим етапом у конструюванні сучасної системи колективної безпеки. Шлях проб та помилок, розпочатий державами світу після завершення Першої світової війни, триває й донині. ХХІ сторіччя, як і ХХ, розпочалося з 14-го року. Сьогодні ми, як і сучасники Великої війни, вирішуємо питання миру й безпеки, маючи при цьому перевагу – теоретико-практичний досвід минулого століття. Ми критикуємо ООН за неспроможність запропонувати дієві механізми покарання агресора, забуваючи, що даний формат організації був запропонований як єдино можлива альтернатива недієвій Лізі Націй. І допоки не буде сформульовано більш досконалий варіант безпекової міжнародної

³⁴ Чічков Р. Поняття та принципи колективної безпеки в Європі. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2015_2/68.pdf (дата звернення: 25.01.2024).

³⁵ Бріана-Келлога пакт 1928. URL: https://vue.gov.ua/%D0%91%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD%D0%B0%E2%80%93%D0%9A%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BA%D1%82_1928 (дата звернення: 26.01.2024).

³⁶ Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога) (витяг). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата звернення: 26.01.2024).

³⁷ Там само.

організації, ООН продовжуватиме свою діяльність як єдино можливий механізм [не]вирішення міжнародних конфліктів та спорів.

Продовжує розвиватися система колективної безпеки, яка в сучасних умовах набуває нових обрисів. Ідеалістичний концепт зовнішньої політики інтегрувався у політичний реалізм: система колективної безпеки працює у середовищі ліберальних демократичних держав й одним із її інституційних виявів став Північноатлантичний Альянс (НАТО), в той час як сучасні деспотії продовжують діяти в руслі імперіалістичних практик початку ХХ століття, як от Росія, Китай, Іран тощо.

Більше того, система колективної безпеки сьогодні продовжує розвиватися у глобальному та регіональному вимірах. Якщо у глобальному ведемо мову про ООН, НАТО тощо, то у регіональному в контексті тяглості безпекових візій від часів Першої світової війни, хотілося б звернути увагу на регіон Центрально-Східної Європи. Концепція Міжмор'я, що зародилася й розвинулася після Першої світової війни, сьогодні набуває особливої актуальності. Російська війна проти України продемонструвала аргументованість застережень Ю. Пілсудського щодо Росії як загрози безпеці і України як важливої перешкоди на шляху до російської гегемонії. Через ідею Тримор'я як економічного союзу сьогодні ми приходимо до необхідності практичної реалізації ідеї Балто-Чорноморського союзу як важливого політичного кроку на шляху до формування дієвої системи колективної безпеки у регіоні та світі в цілому. Відомий український дослідник, директор Інституту світової політики Євген Магда пропонує концепцію «нового Прометеїзму» для Польщі й України, яка спирається на концепцію Інтермаріуму й відповідає сучасним політичним реаліям. Мова йде про Балто-Чорноморський союз. І перший принцип, запропонований науковцем, абсолютно співзвучний артикульованому у міжвоєнний період: «розхитування росії шляхом підтримки національно-визвольних рухів»³⁸. Окрім того, науковець наголошує на важливості формування спільних антиімперських наративів у регіоні, узгодженості дій у різних сферах, у т.ч., продовольчої, енергетичної тощо безпеки, модернізації оборонної промисловості регіону, інфраструктури, а також максимальну дерусифікацію освітніх програм через використання національних мов³⁹.

Завершення Першої світової війни не принесло світові довгоочікуваного миру. Власне, Велика війна стала початком доби

³⁸ «Новий прометеїзм» для Польщі й України проти росії запропонував український політолог. URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Novij-prometeyizm-dlya-Polshhi-j-Ukrayini-proti-rosiyi-zaprop-onuvav-ukrayinskij-politolog.html> (дата звернення: 26.01.2024).

³⁹ Там само.

політичної турбулентності, яка з різною інтенсивністю триває вже понад століття. Разом з тим стільки ж часу тривають й пошуки дієвого інструментарію забезпечення світу від війн. Концепти безпеки, що сформувалися після Першої світової війни, знайшли своє продовження як у практичній імplementації у міжвоєнний період (через організацію першої міжнародної безпекової організації Ліги Націй), так і у теоретичних конструктах, що почали практично реалізовуватися через століття після їх появи (Міжмор'я). Досвід, отриманий людством у міжвоєнний період, дозволяє більш критично осмислювати події сьогодення, однак не забезпечує від помилок минулого.

Варто також взяти до уваги рецепції та вплив метаморфоз ідей вільсонізму на практичні виміри геополітики у наші часи. Одну з засадничих тенденцій слушно відзначила американська дослідниця Ганна-Марі Слоутер (2009), яка зокрема підкреслила таке: ліберальні інтернаціоналісти у захисті демократії не повинні орієнтуватися виключно на «військову першість», а повинні також відшукувати можливості «неминучого зближення» з неоконсерватизмом. Світ не потребує повернення Америки у 1920-і роки. Держава має звільнитися від непритаманної ролі «глобального левіафана», – слушно констатує авторка⁴⁰. Вільсонізм у сучасній парадигмі спроможний адаптуватися і гідно відповідати на виклики нового століття, адже не всі політичні гравці вивчили уроки минулого й усвідомлюють сьогодні, що політичний ідеалізм В.Вільсона, поєднаний у XXI столітті з геостратегічним реалізмом, – один з можливих політичних шляхів, що дозволить захистити світ від «хвиль» анархічного авторитаризму.

⁴⁰ Slaughter A-M. Wilsonianism in the Twenty-first Century. *The Crisis of American foreign policy. Wilsonianism in the Twenty-first Century*. Princeton: Princeton University Press, 2009. P. 91-92.